

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:3 • 2011

Omsorg om själen – vård av kroppen

GABRIELA BJARNE LARSSON *Stockholms universitet*

När en människa kände sig gammal och trött, var sjuk eller låg för döden kunde hon vända sig till ett cistercienserkloster, ett tiggarkonvent eller till sin sockenpräst för att få hjälp eller stöd. I gengäld fick prästen, konventet eller klostret en gåva. När personen dött gav de efterlevande också gåvor till dem. Denna artikel handlar om dessa gåvor och gentjänster. Den visar att de accentuerades och ibland förändrades mellan de två undersökta perioderna under senmedeltiden, trots att behovet av själavård och kroppsvård var detsamma. Författaren understryker nödvändigheten av att uppsöka annat källmaterial än diplom för att blottlägga konventens roll som förmedlare av själavård.

Introduktion

Den medeltida människan vårdade sin själ genom hela livet. Målet var att kunna möta döden med så rent samvete som möjligt när helst Gud kallade. Genom att leva ett dygderikt liv och utföra goda gärningar förbättrade hon sina utsikter att dö fridfullt och minskade tiden i reningsbadet (skärselden). I jordelivet hade människan till sin hjälp uppbyggliga berättelser, som hon i sällsynta fall ägde själv men som hon framför allt hörde förmedlas under söndagens mässa. I slutet av medeltiden fanns det förklaringar till mässans liturgi: en sorts handledningar för hur en lekman skulle uppträda under mässan och vilka böner som var lämpliga att läsa, särskilt under nattvardsgången.¹ Böner som lästes under själva

1. Hilding Johansson, i Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (Köpenhamn etc. 1980–1982) s.v. "Mässa".

Docent Gabriela Bjarne Larsson, f. 1956, är verksam vid Stockholms universitet. Hon har studerat rikslagstiftning under senmedeltiden och jordtransaktioner under samma period. För närvarande arbetar Bjarne Larsson med ett projekt om äldrevård, sjukvård och själavård under senmedeltid och Gustaf Vasas tid.

E-post: gabjla@historia.su.se

mässan ansågs ha starkare kraft än dem som man bad på sin kammare. Vi har exempel på att inte bara personer inom kloster och konvent utan även lekmän ägde bönböcker under senmedeltiden.²

Enligt dåtidens uppfattning innebar döden en pånyttfödelse. De anhöriga firade denna pånyttfödelse genom att delta i åtminstone fyra själamässor vid olika tidpunkter: den första dagen efter dödsdagen, den andra en vecka efter dödsdagen, den tredje en månad efter dödsdagen och den fjärde på årsdagen av pånyttfödelsen.³ Jordfästningen ägde rum på sockenkyrkans kyrkogård eller inne i kyrkan, efter den först hållna själamässan. Enligt landskapslagarna från 1200-talet var det sockenprästens skyldighet att hålla dessa mässor. Det var även sockenprästens skyldighet att inför den första själamässan vaka över den döde från sent på kvällen till tidigt på morgonen genom att sjunga särskilda böner och psalmer för den dödes själ. Önskade någon att sockenprästen skulle hålla flera mässor under året, eller under flera år hålla en mässa på årsdagen, hade prästen rätten att ta ut en avgift. Likaså kunde han ta ut en avgift om anhöriga önskade att han skulle vaka över den döde mer än en natt.⁴ Om någon vid sin död önskade att fler präster än sockenprästen skulle hålla mässa, sjunga psalmer och böner för den döde, för att ytterligare korta tiden i skärselden, kunde denna önskan uppfyllas genom att personen under sin levnad gav en själagåva. Det är dessa själagåvor som är föremål för undersökningen nedan. Vilka donerade: var det en enskild kvinna eller man, eller makarna tillsammans? Till vilka religiösa institutioner donerade de? Minskade eller ökade donerandet om man jämför början av 1300-talet med början av 1400-talet? Vad önskade sig donatorn i gengäld? Dessa frågor kommer att nyanseras med hjälp av forskningsredovisningen nedan och senare besvaras i undersökningen.

Det var inte enbart den som nalkades döden som gav gåvor för att underlätta själens vistelse i skärselden. Lika ofta var det den dödes arvingar. Enligt dåtidens tro kunde släktingen hjälpa den dödes själ i skärselden genom att se till att mässor hölls då böner lästes eller sjöngs

2. Jan & Jonas Carlquist, *Nådig fru Kristinas andaktsbok: möte med en bannlyst kvinnas fromhetsliv* (Örebro 1997) s. 2, 31.

3. Likadant över hela den kristna världen. David Cressy, *Birth, marriage, and death* (Oxford 1999) s. 386.

4. Östgötalagens kyrkobalk VII, XII. Enligt Upplandslagen hade sockenprästen skyldighet att hålla de tre första mässorna; kyrkobalken VIII. Efter jordfästningen kunde han också ta ut en frivillig avgift.

för den döde. Frälsningen behövde, som efter reformationen, inte uppnås innan döden inträffade utan kunde med medmänniskors hjälp uppnås under vistelsen i skärselden. Vistelsen i skärselden ledde nämligen förr eller senare till att man hamnade i paradiset – det var bara en fråga om tid.⁵

Jag skall i denna artikel undersöka huruvida gåvorna förändrades under senmedeltiden genom att studera diplomaterialet under perioderna 1282–1314 och 1401–1410. Den främsta orsaken till att jag hoppas finna förändringar är att fler än sockenprästen och prästerna vid domkyrkorna kunde erbjuda, eller fick rätten att erbjuda, själavård från och med slutet av 1200-talet. Här avses inte bara cistercienserklostrens prästvigda utan särskilt de många utbildade inom tiggarkonventen, vilkas kunskaper och uppgifter var riktade mot att främja andligheten hos vanligt folk. Andra forskare har därtill uppmärksammat att formen för hur en donation skulle se ut inte var statisk utan alltså förändrades. Dessa forskare fann att under 1200-talet och långt in på 1300-talet var själågåvan oftast upptagen i ett testamente, och den riktades för det mesta till flera mottagare. Både kyrkor, kloster och konvent kunde förekomma som mottagare i ett och samma testamente. Det var testamentsexekutorerna som såg till att gåvorna nådde sina mottagare. I slutet av 1300-talet och under 1400-talet upphörde testamentet att vara den vanligaste formen för att uttrycka en själågåva, enligt dessa forskare. I stället formulerades gåvan som en donation riktad endast till *en* mottagare. Ofta uttrycktes i gåvobrevet vad donatorn önskade som motprestation, vilket inte var lika vanligt under den äldre perioden, menar de.⁶ Denna formförändring avslöjar också en innehållslig förändring. I hur hög utsträckningen riktades denna enda gåva till en sockenkyrka, en domkyrka, ett cistercienserkloster eller ett tiggarkonvent?

5. Jacques le Goff, *Ockraren och döden: ekonomi och religion på medeltiden* (Gimsbärke 1990) s. 104.

6. Gabriela Bjarne Larsson, *Laga fång för medeltidens kvinnor och män: skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500* (Stockholm 2010) s. 86–95 där skillnad mellan testamenten och själågavor beskrivs. Liknande beskrivning återfinns hos Lars Bisgaard, "Danish plague patterns, 1360–1500", i dens. & Leif Søndergaard (red.), *Living with the black death* (Odense 2009). Samma uppdelning men med andra argument hos Göran Dahlbäck, *Uppsala domkyrkas godsinnhav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527* (Stockholm 1977) s. 287.

Tidigare forskning

Sveriges äldsta kloster tillhörde cistercienserorden. När de etablerades på 1100-talet omfattades orden av fattigdomsidealet. Den enskilde munken skulle inte äga någonting. Han skulle leva i avskildhet, vända världen ryggen. Men Brian Patrick McGuire anser att fattigdomsidealet förändrades efter några generationer. Inget cistercienserkloster klarade sig utan materiella bidrag. De understöddes i begynnelsen på 1100-talet av kungarna, som gärna valde sin gravplats i dem. Redan på 1200-talet uppbar klostren som institution betydande inkomster från den fasta egendom de fått från donatorerna, och en tid tog sin början då klostren argumenterade för att få behålla sina egendomar.⁷ Men de kom också i konflikt med sin omgivning. Som exempel kan jag nämna Nydala kloster som under hela första hälften av 1200-talet med kungens eller jarlens hjälp kämpade mot den lokala befolkningen för att få behålla sina egendomar.⁸ McGuire hävdar att cistercienserklostren i både Danmark och Sverige, genom sina stora egendomsinnehav, under loppet av 1200-talet kom att tillhöra eliten i samhället: de blev en del av den aristokrati som på 1200-talet understött dem. Enligt McGuire öppnades de stängda klostren för aristokratin i mitten på 1200-talet. De stora donatorerna förädrades gravplats i klostrens innersta, något helt otänkbart på 1100-talet annat än för kungar och drottningar – fundatorerna. Även aristokratin döttrar invigdes i de kvinnliga cistercienserklostren i slutet av århundradet och en bit in på 1300-talet. Från att ha varit avskilda från samhället blev de manliga cistercienserklostren en del av det.

I slutet av 1200-talet fick också flera cistercienserkloster i Sverige skattefrihet av kungarna Valdemar och Magnus.⁹ Under samma period var kyrkan även givmild mot en del cistercienserkloster genom att låta dem få del av tiondet. För denna inkomst förväntades de i gengäld erbjuda människor själavård och fattigvård.¹⁰ Från att ha avhållit sig från det världsliga blev klostren i slutet av århundradet, i likhet med sockenpräster, en del av den själavårdande, utåtriktade verksamheten.

7. Brian Patrick McGuire, "The cistercians as a Scandinavian elite", i Tuomas M. S. Lehtonen och Élisabeth Mornet (red.), *Les élites nordiques et l'Europe occidentale* (Paris 2007) s. 115–119.

8. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (SDHK), < <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=2453&refid=8005> > 271, 316, 347, 348, 370, 371, 413, 414, 506, 515, 605, 606.

9. SDHK 870 (Riseberga), 869 (Gudhem), 1092 (Julita), 1107 (Alvastra).

10. Herman Schück, *Ecclesia Lincopensis: studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa* (Stockholm 1959) s. 276f.

Parallellt med att cistercienserklostren blev mer utåtriktade under 1200-talet, etablerades tiggarrordnarna, framför allt dominikaner och franciskaner, i Sverige. Tiggarkonventen byggde från början på idén om att bröderna skulle verka bland vanligt folk och inte isolera sig. Instiftandet av konventen var även riktat mot de välbärgade cistercienserklostren, som enligt tiggarrordnarna hade gett upp fattigdomsidealet. Hos tiggarrordnarna, och kanske starkast hos franciskanerna, fanns ett fattigdomsideal som inte endast gällde den enskilde brodern utan även konventet som institution. Den enda egendom ett konvent skulle äga var huset bröderna vistades i och eventuell omgivande mark, kvarn, tegelbruk och fiskevatten.¹¹ För övrigt skulle en tiggarmunk leva av de allmosor människor gav dem. För att överleva på allmosor i Norden räckte det inte att tigga och hålla predikningar i den stad där konventet låg, utan bröderna hade stora upptagningsområden runt staden, kallade *termini*, där de gick omkring och tiggde och predikade bland folket.¹² Trots dessa långa vandringar var det svårt att få ihop till uppehållet. Säkerligen var detta orsaken till att franciskanerna, åtminstone i Sverige och Norge, från och med 1430 tilläts ta emot fast egendom utöver den egendom de fått under grundläggningstiden på 1200-talet.¹³ Historikern Jan Brunius har visat att franciskanerna i Uppsala mottog donationer av fast egendom under andra hälften av 1400-talet mot att bröderna höll själämässor och bad för donatorerna.¹⁴ Men innan dess erhöll de inte någon fast egendom, och kanske är det därför som konventens verksamhet inte blivit föremål för forskning bland historiker.

Svenska historiker har i stället studerat cistercienserkloster och några domkyrkors förvärv av fast egendom, eftersom det källmaterial som finns bevarat i form av diplom och jordeböcker speglar detta.¹⁵ Få av forskarna under 1900-talet intresserade sig för vad donatorn eventuellt önskade sig

11. Rune Ekre, "Kloster i Lödöse" i Johnny Hagberg (red.), *Kloster och klosterliv i det medeltida Skara stift* (Skara 2007) s. 150.

12. Johnny Grandjean Gögsig Jakobsen, "Dominikanerna i Västergötland", i Hagberg (red.) (2007) s. 172.

13. Jörgen Nybo Rasmussen, "Franciskanerne i provinsen Dacia", i Hagberg (red.) (2007) s. 190.

14. Jan Brunius, "Själämässor i det medeltida Uppsala" i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Kyrka, helgon och vanliga dödliga* (Stockholm 2003) s. 82, 83.

15. C. C. Sjöden, "Studier i Sko klostrets godspolitik", *Rig: tidskrift utgiven av Föreningen för svensk kulturhistoria* 25:1 (1942) s. 1–26; Nils Ahnlund, "Vreta klostrets äldsta donatorer", *Historisk tidskrift* 21 (1945) s. 301–352; Per G. Stensland, *Julita klostrets godspolitik* (Stockholm 1945) s. 9–52; Lars-Arne Norborg, *Storföretaget Vadstena kloster* (Lund 1958); Dagny Torbrand,

i gengåva. Det gör däremot Catharina Andersson i sin studie från 2006 av kvinnors donationer av fast egendom till kloster, där hon visat att de önskade omsorg. Syftet med donerandet var naturligtvis religiöst, men man ville även "säkerställa donatorns materiella underhåll vid ålderdom eller sjukdom".¹⁶ Under 1900-talet studerade historikerna i stället vad som skänktes, hur mycket som skänktes, när donationsfrekvensen var som störst och när den permanent gick ner.¹⁷ Samtliga forskare fann att donationerna till cistercienserklostren minskade under senmedeltiden. Frågan man kan ställa är om nedgången verkligen berodde på att människorna blivit mindre fromma, eller riktade de sina gåvor till andra inrättningar än cistercienserkloster och domkyrkor?

Enligt Lars-Olof Larsson var de rikaste klostren i Sverige i slutet av 1400-talet följande, i nu nämnd ordning: Vadstena, Nydala, Alvastra, Julita och Varnhem.¹⁸ Alla var cistercienserkloster. I det klassiska verket *Storföretaget Vadstena kloster* konstaterar Lars-Arne Norborg att donationerna till klostret gick ned under 1400-talet,¹⁹ men han fortsätter med en viktig reflektion: "Minskningen kan endast delvis förklaras av att donerandet inom perioden i viss utsträckning sökte sig andra vägar, i det att kungahuset och de aristokratiska familjerna instiftade prebenden eller själakor i anslutning till klostret."²⁰

Göran Dahlbäck har bekräftat dessa "andra vägar" genom att visa att antalet prebenden vid Uppsala domkyrka ökade under 1400-talet, men han fann även att alla typer av donationer till ärkestiftet avtog från och med 1490, även prebendena.²¹ Nutida forskning av franska och engelska historiker ger vid handen att nedgången kan förklaras av det faktum att donatorerna valde andra institutioner än kloster och domkyrkor

"Klara kloster i Stockholm: ett exempel på agrar stordrift under medeltiden", *Geografiska annaler* 50B:1 (1968) s. 75–85; Dahlbäck (1977).

16. Catharina Andersson, *Kloster och aristokrati: nunnor, munkar och gåvor i det svenska samhället till 1300-talets mitt* (Göteborg 2006) s. 322.

17. Sko kloster fick störst antal donationer intill 1350; Sjöden (1942) s. 4. Nydala kloster hade en topp kring 1360 och en kring 1400 innan de nästan upphörde mellan 1480 och 1520; Curt Härenstam, *Finnveden under medeltiden* (Lund 1946) s. 240. Nådendals kloster, som tillkom sist, hade en kraftig nedgång 1500; Norborg (1958) s. 70.

18. Lars-Olof Larsson, "Från Nydala klostrets undergång till klosterkyrkans pånyttfödelse", i Lars Aldén (red.), *Nydala kloster: andligt centrum och maktfaktor i det medeltida Småland* (Växjö 1998) s. 86.

19. Norborg (1958) dels diagram s. 34, dels kap. VI, "Expansion och konsolidering".

20. *Ibid* s. 66.

21. Dahlbäck (1977) s. 122–124.

som mottagare av gåvan. Didier Boisson och Hugues Daussy betonar till exempel framväxten av världsliga brödraskap och gillen i Frankrike från och med 1470. Huvuduppgiften för dessa sammanslutningar var att säkerställa medlemmarnas andliga välbefinnande både när de låg för döden och när de dött.²² Den engelska historikern Diana Wood påstår att en förändring skedde i sättet att donera under senmedeltiden, från vertikala donationer till horisontella. De vertikala donationerna gick till företrädare för kyrkor och kloster som inte hörde till den egna sociala sfären. De horisontella själågåvorna gick till det lokala gillet eller till det världsliga brödraskapet, det vill säga till människor inom den egna sfären.²³ För Sveriges del har Alf Hårdelin visat att det utökade antalet donationer till inrättandet av prebenden och altarestiftelser medförde att den liturgiska aktiviteten i kyrkorna intensifierades. Även antalet präster som skulle uppfylla donationsönskemålen ökade. Han menar vidare att tillkomsten av gillen och brödraskap under senmedeltiden även kraftigt bidrog till att antalet personer som ägnade sig åt själavård ökade.²⁴ Min fråga blir då om vi i donationerna från 1400-talets början ser en förändring av hur de finansierades för att göra det möjligt för fler personer, prästvigda såväl inom tiggardordnarna som inom kyrkan, att ägna sig åt denna andliga verksamhet.

Historikern Anders Emanuelsson har studerat donationer till prosterierna i Oslo stift för att komma fram till hur och under vilka perioder kyrkornas egendomar växte. Varje prosteri förde sitt eget register över jordinnehavet, och registren kontrollerades när biskopen var på visitation i socknen. Biskop Eysteinn lät i slutet av 1300-talet skriva av dessa register och sammanställa dem till en stiftstäckande jordebok. Emanuelsson upptäckte vid en jämförelse mellan diplomaterialet och jordebokens uppgifter att flertalet donationer till sockenkyrkorna inte gick att återfinna i diplomaterialet, utan han fann dem nästan uteslutande i jordeboken som byggde på de förkomna registren.²⁵ Om inte jordeboken hade funnits, skulle Emanuelsson inte ha kunnat komma fram till att

22. Didier Boisson & Hugues Daussy, *Les protestants dans la France moderne* (Belin 2006) s. 9, 11.

23. Diana Wood, *Medieval economic thought* (Cambridge 2002) s. 65.

24. Alf Hårdelin, *Världen som yta och fönster: spiritualitet i medeltidens Sverige* (Stockholm 2005) s. 113.

25. Anders Emanuelsson, *Kyrkojorden och dess ursprung: Oslo biskopsdöme perioden ca 1000 – ca 1400* (Göteborg 2005) s. 47, 57.

sockenkyrkornas starka tillväxt skett genom donationer från bönder och aristokrater. Det norska diplomaterialet från framför allt 1300-talet speglade donationer till kloster, tiggarrordnar och domkyrkan, men donationer till sockenkyrkorna syntes inte. Det ska bli intressant att se om sockenkyrkorna syns i det svenska diplomaterialet.

Emanuelsson hade utöver jordebokens uppgifter även tillgång till sockenkyrkornas mässböcker, i vilka han fann anteckningar om donationer. I dem hade prästen noterat när han skulle hålla årsmässa för donatorn, men inte hur mycket sockenkyrkan hade fått i gåva. Emanuelsson förklarar källförhållandet för sockenkyrkorna med att "man på landsbygden i allmänhet inte varit lika noga med, eller haft samma intresse av, att bevara dokument som stadskyrkorna, klostren och biskopsinstitutionen".²⁶ Även Brunius har för Sveriges del visat att sockenkyrkors missalen innehåller anteckningar om donationer och att mässor skulle hållas som motprestation.²⁷ För att komma åt sockenkyrkornas självvårdande verksamhet tycks tillgång till jordeböcker och missalen behövas. Diplomaterialet verkar inte vara tillräckligt om förhållandena är desamma för Sverige som för Emanuelssons Norge.

Dagens forskning, som inbegriper forskare från andra discipliner än historia, rörande kloster och tiggarrordnar, behandlar framför allt livet i klostret för de munkar och nunnor, bröder och systrar som erlagt klosterlöften. Fortfarande dominerar studiet av cistercienserklostrens invånare på bekostnad av tiggarrordnarnas.²⁸ Min undersökning försöker genom ett studium av det svenska diplomaterialet få veta hur människor utanför klostren och konventen tog de religiösa tjänsterna i anspråk för sin frälsnings skull. Hos vilken institution – sockenkyrka, domkyrka, kloster eller tiggarkonvent – önskade människorna sin självvård eller sin sytning, det vill säga vård vid sjukdom och omhändertagande vid ålderdom, eller sin delaktighet som lekman i ett kloster eller i en ordens gemenskap? Ett delaktighetsbrev gav en världslig person rätten att på särskilt avsedda platser i kyrkorummet delta i vissa av konventets eller

26. *Ibid* s. 57.

27. Brunius (Stockholm 2003) s. 79.

28. Föreningen klosterliv i Vreta, *Klosterliv i Vreta: förhistoria, andligt liv, daglig strävan, klostrets byggnader, nunnor och annat folk* (Vreta kloster 1998); Johnny Hagberg (red.), *Ora et labora: Varnhems klosterkyrka under nio sekler* (Skara 2005); dens. (red.) (2007); Kjell Lejon, *Askeby kloster: om klostertid och klosterliv* (Skellefteå 2008); Markus Hagberg (red.), *Gudhems kloster* (Skara 2009).

klostrets mässor. Automatiskt blev man även, utan att vara närvarande, inlemmad i de pågående förbönerna i klostret. Delaktigheten kunde också innebära rätten att bo i ett hus som tillhörde klostret eller konventet, eller man kunde bo kvar hemma men ändå komma i åtnjutande av vård.²⁹ Lägg märke till att när här talas om delaktighet, omnämns endast kloster och konvent i breven som finns bevarade från och med slutet av 1200-talet. Vi har inga exempel på att människor fått delaktighetsbrev utfärdade av prästen i en sockenkyrka eller domkyrka. Enligt Härdelin var sockenprästens främsta uppgift att hålla gudstjänst och vårda församlingsbornas själar, medan en ordens församling bestod av dess medlemmar. Gudstjänsterna inom en orden var fler, men framför allt iakttogs bönestunderna, tidegården, i klostren.³⁰ I Sverige kunde vissa kloster och alla tiggarrordnar erbjuda själavård för människor utanför klostermurarna, åtminstone från och med slutet av 1200-talet. Dessutom erbjöd särskilt tiggarrordnarna och johanniterna vård, både kroppslig och själslig, för vägfarande pilgrimer. Teologen Kjell Lejon uttrycker detta på följande sätt:

Varje kloster hade sin egen sjukvård med sjukstuga. En del av dem hade även en så kallad *infirmaria* som fungerade som ett slags sjukhus för vägfarande. Så byggdes i någon typ av kyrklig regi även hospital, helgeandshus och själagårdar.³¹

Även arkeologiska undersökningar ger vid handen att kloster och konvent hade särskilda hus för vård av sjuka och fattiga samt för vård av gäster (pilgrimer).³² Vi har dessutom kunskap om att det på landsbygden, i anslutning till sockenkyrkan, fanns sockengillen och att delar av tiondet skulle gå till den vård som gavs där. Herman Schück har belyst hur tiondet fördelades inom Linköpings stift.³³ För tiden fram till 1350 fick hospitalen och dominikonkonventen i städerna inom stiftet tillgång till sädestiondet. Inom ett stort område runt exempelvis Skänninge lever-

29. SDHK 1304, 18836 delaktighetsbrev på latin.

30. Härdelin (2005) s. 107f.

31. Kjell Lejon, "Klostren som kulturinstitution" i Johnny Hagberg (red.) (Skara 2009) s. 32.

32. Elisabet Regné, *Den reformerade världen: monastisk och materiell kultur i Alvastra kloster från medeltid till modern tid* (Stockholm 2005); Jonas M. Nordin, "Den organiserade marginalen: en studie i de senmedeltida gillenas arkeologi", *Fornvännen* 106 (2011), s. 27–42; diplom från 1299 där sjukstugan vid Nydala kloster omnämns SDHK 1837.

33. Schück (1959) s. 244–260.

rade bönderna spannmål till hospitalet i staden, och alla som insjuknade i spetälska mottogs där utan kostnad.³⁴ I Västergötland tycks det ha skett på samma sätt i Skara med omnejd, men det är inte säkert om det även varit så i Lödöse. Där behöll förmodligen bönderna fattigtiondedelen och kunde använda den för sin framtida vård.³⁵

Problemformulering och undersökningsperioder

Mot bakgrund av Emanuelssons resultat om vad som syns i det norska diplomaterialet och vad man inte kan få fram genom det, blir det intressant att ställa det mot det svenska diplomaterialet. Finns sockenkyrkorna med i det svenska materialet eller saknas de även här? Vilka typer av institutioner finns representerade i det svenska materialet? I vilken utsträckning och på vilket sätt är konventen representerade under den tid de inte "fick" ta emot fast egendom?

Den äldre forskningen koncentrerade sina undersökningar på kloster som hade rätt att ta emot fast egendom, eftersom tillgången på källmaterial i form av jordeböcker och diplom var god för den typen av ekonomiska undersökningar. Som en följd av bristande tillgång på material om konventens ekonomi saknas undersökningar om tiggarrordnarna. På senare tid har emellertid en del mindre undersökningar som rör ordnarnas verksamhet genomförts tack vare att nygammalt material tryckts eller återfunnits och rekonstruerats.³⁶ Jag intresserar mig för den självvårdande verksamhet som vi vet att alla typer av religiösa institutioner hade som huvuduppgift från och med slutet av 1200-talet. Vilka självvårdande och kroppsvårdande tjänster önskade sig donatorerna? Förändrades önskemålen vid olika tidpunkter? Riktades donationerna till samma typer av institutioner under perioderna 1282–1314 och 1401–1410?

34. *Ibid* s. 245.

35. Herman Schück, *Kyrka och rike: från folkungatid till vasatid* (Stockholm 2005) s. 143 och not 117.

36. Inom RA-projektet "Medeltida PergamentsOmslag" (MPO) har man kommit till slutsatsen att det som finns bevarat i dag (20 000 bokfragment) måste ha tillhört minst 6 000 handskrivna medeltida böcker. Böckerna upplöstes och bladen återanvändes som omslag, framför allt till kronans räkenskaper under 1500-talets andra hälft och in på 1600-talet. Bland dessa fragment har inom MPO-projektet flera handskrifter tillhörande kloster, konvent och kyrkor kunnat identifieras och i viss mån rekonstruerats. Genom dem kan även konventens självvårdande verksamhet belysas. Jan Brunius, "De medeltida bokfragmenten och deras proveniens", i Claes Gejrot, Roger Andersson & Kerstin Abukhanfusa (red.), *Ny väg till medeltidsbrevet* (Stockholm 2001) s. 390, 392, 397.

Den första undersökningsperioden är vald därför att de flesta tiggarrordnar var etablerade 1280 och då hade fått rätten att uppbära tionde mot själavårdande och omsorgsvårdande tjänster. Cistercienserklostren hade vid samma tidpunkt i stor utsträckning, enligt McGuire, blivit institutioner som var samhällstillvända och som erbjöd vårdbehövande plats i klostren. För tiggarrordnarna var regeln om att inte ta emot fast egendom fortfarande avgörande. I vilka sammanhang finns tiggarrordnarna representerade i diplommaterialet?³⁷ Min andra undersökningsperiod förlägger jag till åren 1401–1410 för att se vad som förändrades. Under den andra perioden räcker det med en period på tio år för att komma upp i samma mängd brev som under den första, längre perioden. Skriftbruket var väl utvecklat, fornsvenskan hade helt tagit över, jordnaturerna hade blivit fasta, landslagens regler hade blivit grundligt införda i de flesta delar av riket och lagen krävde att transaktioner av fast egendom skulle skriftfästas. I alla stift ökade förättandet av helgonmässor tillägnade nordiska helgon kraftigt, och även antalet prästvigda som innehade tjänst som själasörjare ökade kraftigt.³⁸ Det är tänkbart att denna ökning förklarar att donerandet ökat.

Själavård och kroppsvård 1282–1314 och 1401–1410

Till att börja med redovisar jag i tabellform könen på donatorerna och till vilken institution de skänkte sin huvudgåva. Under den andra perioden skänkte donatorn i princip endast *en* gåva, som var riktad till *en* institution, och de önskade gentjänsterna formulerades som önskan om gravplats och eller läsande av böner och hållande av mässor (själavård), samtidigt som donatorn även kunde önska sig kroppslig vård. Under den första perioden däremot riktades alla donationer dels till en huvudmottagare, som i gentjänst erbjöd gravplats, dels till flera religiösa institutioner, som erbjöd mässor och böner i gengäld. I tabellen nedan redogörs alltså endast för den huvudmottagande religiösa institutionen under den första perioden.

37. Alla brev i denna undersökning finns tryckta och därför nås de också i fulltext via SDHK.

38. Jan Brunius, *Atque Olavi: nordiska helgon i medeltida mässböcker* (Stockholm 2008) s. 23; Hårdelin (2005) s. 113.

TABELL I. *Donatorer och huvudmottagare av donationer i diplom 1282–1314 och 1401–1410*

MOTTAGARE	DONATORER, PERIOD 1				DONATORER, PERIOD 2			
	Man	Kvinna	Makar	Totalt	Man	Kvinna	Makar	Totalt
MUNKKLOSTER								
Julita	2	2	–	4	–	–	–	–
Nydala	10	5	–	15	12	3	2	17
Alvastra	10	5	–	15	4	3	–	7
NUNNEKLOSTER								
Vadstena	–	–	–	–	10	8	6	24
Vårfruberga	3	2	–	5	–	1	–	1
Gudhem	2	5	–	7	1	1	–	2
Vreta	1	1	2	4	–	1	–	1
Riseberga	2	4	–	6	2	–	–	2
Askeby	1	–	–	1	1	–	–	1
Sko	1	1	–	2	–	–	–	–
DOMKYRKOR								
Åbo	–	–	–	–	2	–	–	2
Uppsala	4	1	–	5	3	1	–	4
Strängnäs	1	–	–	1	5	4	3	12
Linköping	4	1	–	5	1	1	–	2
Skara	1	3	–	4	1	–	–	1
SOCKENKYRKOR								
1	–	–	–	1	2	–	–	2
BRÖDRAGONVENT								
Eskilstuna joh.	1	–	1	2	3	–	2	5
Sigtuna dom.	4	6	–	10	–	–	–	–
Strängnäs dom.	1	–	–	1	–	–	–	–
Skenninge dom.	1	–	–	1	–	–	–	–
Skara francisk.	1	–	–	1	–	–	–	–
Linköping francisk.	–	1	–	1	–	–	–	–
SYSTRAGONVENT								
Skenninge dom.	–	–	–	–	2	3	–	5
Kalmar dom.	–	1	–	1	–	1	–	1
Totalt	51	38	3	92	49	27	13	89

Antalet huvudmottagande institutioner var högre under den första undersökta perioden. Då uppgick de till 21 men reducerades till 17 under den andra perioden. Under båda perioderna var det cistercienserklostren som mottog störst antal gåvor. Under den första perioden dominerade de manliga cistercienserklostren. Det motsatta gällde för den andra perioden eftersom det nybildade Vadstena inverkade starkt på siffrorna för

nunneklostren. Trots Vadstena klostrets etablering och höga mottagande av gåvor minskade det totala antalet donationer till munk- och nunnekloster något mellan de två perioderna.

Beträffande donationer till domkyrkor ser de ut att ha ökat från 15 till totalt 21 donationer. Strängnäs utmärker sig genom att ta emot tolv donationer på tio år i början av 1400-talet.³⁹ Men man kan inte dra några slutsatser av denna skillnad i det bevarade materialet; den kan bero på källsituationen. Somliga religiösa institutioner hade nämligen annat material än diplom som bevis för sina jorddonationer, och vissa domkyrkors arkiv är bättre bevarade än andra.⁴⁰ När resultaten för exempelvis Uppsala domkyrka jämförs med de som Göran Dahlbäck redovisar för instiftade prebenden vid domkyrkan, framgår att diplommaterialet inte räcker för att verifiera dessa men att diplommaterialet ändå bidrar till att visa hur prebendena användes. Både kompletterande donationer och fundationsdonationer för instiftande av ett prebende kan finnas i diplommaterialet. Det sistnämnda var vanligast för den första perioden, medan kompletterande donationer var vanliga under den andra undersökningsperioden.⁴¹

Sockenkyrkorna mottog enligt tabellen inte många donationer, vilket skulle kunna bekräfta Emanuelssons undersökning av Oslo stift och den slutsats han drog om att de inte syns i diplommaterialet. För att finna dem måste man vända sig till annat material, enligt Emanuelsson. Jag ska strax återkomma till detta.

Den största skillnaden mellan perioderna, enligt tabellen, och som måste förklaras i det följande, var bristen på donationer till brödrakonventen under den andra perioden. 16 donationer skänktes under den första perioden till brödrakonventen, medan endast fem tillföll dem under den andra. Systrakonventen fick emellertid fler donationer under den senare undersökta perioden. Som Schück tidigare påvisat fick de manliga dominikanerna i Linköpings stift, och även i Skara stift, under loppet av 1300-talets första hälft del av sädestiondet för sin verksamhet. Om jag punktstuderar ett kvinnligt cistercienserkloster som Vårfruberga, som

39. SDHK 16042, 16216, 16232, 16236, 16351, 16532, 16590, 16925, 17028, 17003, 17451, 17450.

40. Birgitta Fritz, *De svenska medeltidsbrevens trädning till 1800-talets början: en arkivöversikt* (Stockholm 1980) s. 71–73.

41. Dahlbäck (1977) s. 128f., tabell 25, tilläggsdonationer, s. 113; kompletterande donationer i min undersökning: t. ex. SDHK 15704, 17404 för Uppsala; 17028, 17003 för Strängnäs; 17446 för Linköping.

också fick färre donationer under period två, erhöll även detta kloster stöd under den första perioden från en biskop, nämligen från Strängnäs-biskopen. Framför allt gav biskopen klostret rätt att uppbära sädestionde och andra inkomster från ett antal omkringliggande sockenkyrkor.⁴² Inkomsterna kan förklara varför dessa konvent och detta nunnekloster fortsättningsvis kunde upprätthålla verksamheten, men det förklarar inte varför de inte erhöll några donationsbrev under den andra perioden. Nunneklostren var sedan länge etablerade vid tidpunkten för den första perioden, medan systrakonventen bildades under den perioden. Brödrakonventens inkomster stabiliserades genom bidragen från stiftet, medan flerparten av systrakonventen ännu inte fått kyrkligt stöd utan levde på donationer från aristokratin. Brödrakonventen försvinner i materialet under period två, medan donationer till systrakonventen ökade under samma period.

Vad som inte framgår av tabellen är att donationerna under den första perioden inte bara riktade sig till en enda institution. Tabellen haltar: den beskriver alla mottagande institutioner under period två men beskriver bara huvudmottagarna under period ett. Under period ett fanns i alla testamenten flera gåvomottagare, även sockenkyrkor. Sockenkyrkorna var alltså inte huvudmottagare men fick många mindre donationer som inte syns i tabellen. Donationerna under den första perioden tillföll inte mottagarna förrän donatorn dött. Under period två uttrycktes donationen sällan i ett testamente utan i form av en själågåva riktad till en enda institution. Donationen kunde tillfalla institutionen under donators levnad. När donationen hade formen av ett testamente, kunde den inte formuleras som en gemensam gåva, exempelvis av makar, eftersom testamenten var personliga. Detta utgör en förklaring till varför det så sällan utfärdades själågåvor av makar under den första perioden. De exempel på donationer från makar som vi trots allt har bevarade från den första perioden har inte testamentets form utan är riktade till enbart en institution, som breven från 1400-talet. De innehåller en önskan om själavård och om kroppsvård, eller åldringsvård, inom ett kloster eller konvent.⁴³ Donationer i breven från 1400-talets början behöver inte vara donationer för kroppsvård (sytning, underhåll) men kan vara det. De kan också vara vanliga själågåvor i vilka en man, en kvinna eller makar

42. SDHK 2411, 2412, 2347, 2589.

43. SDHK 2132, 1986, 1304.

tillsammans önskade böner och mässor för döda och levande anhöriga. Men de riktades enbart till en institution.

Tabellen ovan speglar var donatorerna valde sin gravplats under den första perioden. Av totalt 92 donationer för gentjänsten gravplats valdes i 59 ett cistercienserkloster, företrädesvis munkklostren i Nydala eller Alvastra. Det ena låg i Småland, det andra i Östergötland. De som bodde närmare ett nunnekloster kanske skänkte sin donation dit, om de önskade någon annan gravplats än vid sin sockenkyrka. Uppseendeväckande många kring Mälaren valde sin viloplats i Sigtuna, hos dominikanbröderna, under den första perioden.⁴⁴ De mest förmögna valde både under den första och den andra undersökningsperioden en domkyrka som gravplats.⁴⁵ Den stora gåvan, som man skänkte för att få en utvald gravplats, ledde självklart till att donatorn i gengåva var säker på att er hålla allt som ingick i en begravning, det vill säga åtminstone tvagning av kroppen, svepning, likvaka, liket på bår eller öppen kista, själamässa, gravsättning. I några donationer ingick en begäran om att klosterfolket skulle komma och hämta liket och föra det till klostret, andra angav alternativa gravplatser beroende på var de skulle befinna sig när de dog.⁴⁶

Önskan om gravplats uttrycktes i alla brev under den första perioden, medan det i varje diplom från 1400-talet i stället talas om själavården. Gravplatsen nämns högst i en femtedel av dessa brev.⁴⁷

Andra mottagare än huvudmottagare under den första perioden

Samtliga testamenten under den första perioden innehåller en mängd gåvor vilka var och en representerade ett väsentligt mindre värde än huvudgåvan men som sammantaget ofta översteg denna. De mindre gåvorna värderades i pengar och var riktade till många kyrkliga institutioner. Donatorerna hörde under den första undersökningsperioden nästan uteslutande till den yppersta eliten på riksnivå eller till aristokratin i ett landskap. Donatorerna på riksnivå såg som sin uppgift att stödja sockenkyrkor, kloster, konvent och hospital över hela landet. Bland mottagarna av de mindre gåvorna dominerade konventen framför klostren; det motsatta gällde i testamentena vid val av gravplats. Utöver donationen för att

44. SDHK 1264, 1346, 1387, 1427, 1469, 1521, 1583, 1600, 1616, 2427, 2448.

45. SDHK 1939, 2515, 16611, 17474.

46. SDHK 16855 hämta liket; 1206 Nydala eller Vreta, 1985 Uppsala domkyrka eller Skara.

47. SDHK 15703, 16043, 16440, 16611, 16773, 16855, 16896, 16969, 17031, 17047, 17058, 17153, 17343, 17474, 17484.

få önskad gravplats donerade man alltså till kloster, konvent och hospital för att dessa skulle läsa böner och kanske också hålla extra mässor.

Som ett exempel på den mängd mindre gåvor som förekommer i ett testamente kan Ragnhild Erlandsdotters tas. Det upprättades 1288 och i det skänkte hon pengar till kloster och konvent över hela riket, inklusive den finska riksdelens. Sammanlagt skänkte hon pengar till 17 manliga och kvinnliga konvent, med en knapp övervikt för dominikanerna, som fick tre mark vardera, medan franciskankonventen fick två mark vardera. Lika många mark vardera fick fem munkkloster och sju nunnekloster samt slutligen även hospitalen i Enköping och Eskilstuna.⁴⁸

Går vi ner till eliten på regional nivå, förändras inte mönstret utan bara den geografiska spridningen på gåvorna och antalet gåvor i ett och samma testamente. De riktades till kloster, kyrkor och konvent inom ett mindre geografiskt område än de rikstäckande gåvorna. Det kan röra sig om områden runt Mälaren,⁴⁹ i Västergötland,⁵⁰ i Östergötland.⁵¹ Donatorn uppgav fortfarande var denne ville bli begravd, talade om vilken jordegendom som skulle täcka begravningskostnaderna och uppgav även penninggåvorna till varje kloster och konvent i räkneenheten mark penningar. Flertalet stöttade också sina sockenkyrkor med gåvor till både prästen och kyrkans byggnadskassa.⁵² Somliga stöttade alla kyrkor i de socknar där de ägde jord. I de allra flesta fall uppgavs gåvorna i en penningräkneenhet, men det förekommer även att man i testamentena antecknade att sockenprästen eller kyrkan fått förnödenheter som säd eller kreatur.⁵³ Några uppgav allmänt hur gåvan skulle fördelas mellan prästen och kyrkans byggnadskassa, andra att gåvan skulle gå till utsmyckningen av kyrkan.⁵⁴

Men den här typen av mindre gåvor försvinner i breven från 1400-talet och därmed syns inte längre eventuella donationer till konvent och sockenkyrkor. Skänktes dessa i en annan form?

48. SDHK 1427.

49. SDHK 1346, 1939, 2271, 2448.

50. SDHK 1353, 2086.

51. SDHK 1362, 2170, 2210, 2215.

52. SDHK1291, 1292, 1362, 1387, 1389, 1469, 1518, 1520, 1521, 1555, 1600, 1985, 2061, 2169, 2170, 2175, 2177, 2246, 2271, 2307, 2448, 2515.

53. SDHK 1231, 1304, 1346, 1582.

54. SDHK 2515, 2502, 2264, 2061, 1518.

Goda gärningar

Utöver donationer för sig själv och sina närmaste kunde kvinnor och män även donera för andra fattiga, obekanta medmänniskor, eller i alla fall människor som man inte var släkt med. Till fattiga kunde också medlemmarna i kloster och konvent räknas, eftersom de inte skulle äga något. En del skänkte till vanliga fattiga, och en del skänkte extra måltider till ett konvents medlemmar.⁵⁵ En man ville 1292 bidra med att inrätta ett fattighus i Uppsala på en redan utsedd tomt, och en kvinna ville 1302 bidra till uppförandet av ett fattighus. Den sistnämnda Ramfrid skänkte 10 mark till uppförandet av fattighuset, och dessutom hjälpte hon sin förvaltares dotter som hade en obrukbar arm att bli intagen i Gudhems kloster.⁵⁶ Dessa goda gärningar, särskilt den sistnämnda, skulle kunna karakteriseras som ett barmhärtighetsverk som skänkte donatorn riklig belöning. Den vanligaste goda gärningen under den första undersökningsperioden tycks dock ha varit att ge sina trälrar fria. Både trälrar och trälinnor frigavs. En fick till och med en bit jord att bruka, andra fick nöja sig med friheten.⁵⁷

I breven från 1400-talets början saknas ovannämnda goda gärningar. Närmast kommer de brev i vilka en rik person skänkte medel till underhåll för ett okänt barn så att detta barn kunde växa upp och fostras i ett konvent.⁵⁸

Altarstiftelser, prebenden

En typ av donation som förenade motprestationen gravplats, jordfästning, själamässor och böner var den exklusiva donationen för att inrätta ett prebende eller en altarstiftelse, till exempel ett kapell. Oftast var det en domkyrka som var mottagare.⁵⁹ En enskild person eller familj kunde för sin själs frälsning instifta ett prebende. Det innebar att donatorn ställde inkomster till förfogande för en prästvigd, som av inkomsterna förrättade mässor och höll böner för donatorernas och deras förfäders och arvingars själar. Innehavaren av ett prebende kunde till exempel

55. SDHK 1206, 1573, 1582, 2271 fattiga; 1278, 1279, 1286, 2167, 2168, 2169, 2228 konvent/kloster.

56. SDHK 1573, 1985.

57. SDHK 1206, 1222, 1291 1292, 1353, 1389, 1518, 1573, 2061, 2175, 1600, 2337.

58. SDHK 15919, 17507.

59. SDHK 1939, 2210, 2399, 2513.

vara en predikarbroder eller en kanik vid en domkyrka.⁶⁰ Skötandet av ett prebende kunde vara en heltidssyssla, och man skulle kunna säga att donatorn bidrog till att göra det möjligt för fler att ägna sig åt icke-materiellt arbete under medeltiden. Donatorn kunde låta bygga ett kapell inne i exempelvis en domkyrka, inreda kapellet med altare och andra nödvändigheter som krucifix, ljusstakar, kalk, paten och ciborium. Tyger till dukar och mässhakar kunde också skänkas. Endast den yppersta eliten hade resurser för att inrätta ett prebende. Donatorn kunde även göra anspråk på att få tillsätta den person som skulle tjänstgöra vid altaret. Under den första perioden gjorde ingen anspråk på detta – endast en person anförtrodde tillsättningen åt biskopen, kanske av den anledningen att altaret skulle uppföras utanför domkyrkan, i klostret Sko.⁶¹ Av de sex altartiftarna i breven från den första undersökningsperioden valde fem personer en domkyrka och en person ett cisterciens kloster för uppförandet av sitt altare.⁶²

Under den andra perioden handlade det inte om att instifta nya prebenden utan om att stödja redan existerande, som i samtliga fall fanns i en domkyrka. De som skänkte gåvor till Strängnäs domkyrka stödde Helga korssets prebende⁶³ eller det nyligen instiftade Vårfru altaret.⁶⁴ Även donatorerna till Uppsala och Linköpings domkyrkor skänkte till redan etablerade prebenden.⁶⁵ Vid två tillfällen begärde donatorerna, som var riddare, att få vara med och bestämma vem som skulle inneha prebendetjänsten, det vill säga de gjorde anspråk på sin patronatsrätt.⁶⁶ Samma personer var också noga med att precisera vilka mässor som skulle hållas och när de skulle hållas. En av dem betonade att han ville att mässan skulle sjungas, helst inte läsas. Önskingar och preciseringar av när mässor skulle hållas framfördes också av andra donatorer än dem som hade patronatsrättsanspråk.⁶⁷

60. Dahlbäck (1977) s. 32f. 122–124. I min undersökning är det de särförvaltrade prebendena det rör sig om.

61. SDHK 1573, 12920801.

62. Domkyrka: SDHK 1286, 1939, 2210, 2399, 2513; kloster: SDHK 1573. I materialet finns personer/släkter som redan "ägde" ett kapell i en domkyrka; t.ex. SDHK 2626.

63. SDHK 16216, 16532, 16925, 17028, 17451, 17450.

64. SDHK 16232, 16236, 16351, 17003.

65. SDHK 15404, 16404, 17446.

66. SDHK 16351, 17003.

67. SDHK 16042, 16351, 17003, 17450, 15404, 17446.

Själavård och äldrevård

Parallellt med själavården förekom även äldrevård och sjukvård under de undersökta perioderna. Önsknings- och omhändertagande vid ålderdom eller sjukdom framställs tydligare och oftare i själagåvorna från 1400-talet och handlade om att försäkra sig om en trygg ålderdom.⁶⁸ Vid en handfull tillfällen kan jag även i materialet avläsa att människorna under den första perioden förväntade sig vård av kroppen när de i sina testamenten talar om hur och var de ska bo på ålderns höst.⁶⁹ År 1285 meddelade priorn Ebbe att makarna Ingvar och Katarina till hospitalet i Eskilstuna skänkt egendomar belägna i två olika socknar mot vård hos bröderna. De önskade bo kvar på sin huvudgård så länge båda var i livet, men när den ene dött skulle den överlevande få välja att bli kvar eller flytta till bröderna i staden. Genom sin donation fick makarna också rätt att delta i bibelläsningar, psalmsång och mässor hållna i konventet. En viss del av makarnas botgöring hade också efterskänkts tack vare gåvan. I detta brev och i de följande blir det uppenbart hur nära förknippad vården av kroppen och själen var.⁷⁰ En trygg ålderdom handlade inte bara om att kroppen fick vård utan personen var nära och delaktig i de själavårdande bönerna och mässorna i ett kloster eller ett konvent. Ett annat exempel är Arnfrid Johansdotters gåva till Gudhems kloster av den gård hon ärvt efter sin son, med förbehållet att hon skulle få bo kvar där tills hon dog innan gården tillföll klostret.⁷¹ Jag tolkar det som att hon fick vård av nunnorna, och förmodligen inbegreps hennes avlidne son i klostrets förböner. I Asmund Langs testamente får vi veta att han till Alvastra skänkte en stor gård, men bara hälften av lösöret gick direkt till klostret; den andra hälften skulle hans hustru leva av. När han dött skulle varje år en mässa hållas på dödsdagen, och därefter skulle den skänkta gårdens årsavkastning delas ut bland munkarna.⁷² Denne man önskade att fler mässor skulle hållas än som var brukligt. Dessutom gjorde han en god gärning genom att årligen ge munkarna en måltid efter mässan på dödsdagen.

I själagåvorna från 1400-talets början kunde donatorn bättre förklara

68. SDHK 15580, 15936, 16513, 16560, 16713, 16896, 16944, 17031, 17047, 17053, 17153, 17507, 17554.

69. SDHK 1260, 1304, 1986, 2029, 2337.

70. SDHK 1304.

71. SDHK 13081004, 13110210.

72. SDHK 13100226.

att han ville ha underhåll, och olika krav ställdes på vad man önskade för motprestationer. En del ville bli omhändertagna men fortfarande behålla sina egna kläder, andra ville ha allt från institutionen och krävde ett hus att bo i, expenser (täröpenningar), kläder och föda och åter andra garderade sig i samband med själågåvan så att de kunde få sytning om behov av det skulle uppstå.⁷³ Vanligast var att människor valde att få underhåll från Nydala kloster eller från Vadstena kloster under denna period.

Finansieringen

Under den första perioden var det otvetydigt så att avkastningen från donatorns jordegendomar finansierade både gravplats, själavård och eventuell äldrevård eller sjukvård.⁷⁴ I breven uttrycktes detta som att man gav jordegendomar för att få en gravplats, medan donatorn påstod sig ge pengar till kloster, konvent och kyrkor i utbyte mot böner och mässor. I själva verket var pengar en bristvara och svåråtkomliga,⁷⁵ så för att få loss pengar användes avkastningen från jordegendomar. Denna omvandlades i pengar.⁷⁶ I själva verket gav man i de flesta fall inte heller bort äganderätten till egendomen utan endast avkastningen från den nämnda egendomen. De allra flesta donatorer hoppades på att gravplatsen kunde betalas med ett års avkastning, endast en uppger två år och några uppger att det får ske på obestämd tid.⁷⁷ Arvingarna hade rätt att återlösa avkastningen från jordegendomen om de ville eller hade möjlighet.⁷⁸ Somliga var tvungna att pantsätta egendomen för att snabbare omvandla sin egendom till pengar.⁷⁹ Andra använde sig av sitt lösöre i form av sin rustning, sina bikupor, sina kläder, sitt kopparinnehav eller sin ridhäst för att skänka pengar till konvent och sockenkyrkor, när de inte betalade med avkastning, säd eller kreatur, som jag nämnt ovan, men detta var mycket ovanligt.⁸⁰ Att ta emot avkastning var mer i över-

73. SDHK 17112, 15580, 15936, 16513, 16560, 16713, 16896, 17053, 17153.

74. SDHK 1206, 1389, 1427, 1521, 1582, 1600, 1939, 1963, 1985, 2061, 2170, 2210, 2415, 2502, 2515, 2568.

75. En som övertygande utmanat denna bild för Norges del är Svein H. Gullbekk, "Natural and money economy in medieval Norway", *Scandinavian journal of history*, 30:1 (2005) s. 3–19.

76. Framgår tydligast i SDHK 2210.

77. Ett år: SDHK 1427, 1469, 1985, 1939, 2170, 2502, 2568; två år: SDHK 1600; obestämd tid: SDHK 1963, 2061, 2415, 2515.

78. SDHK 1427, 1469, 1600, 1939, 1963, 1985, 2061, 2170, 2415, 2502, 2515, 2568.

79. SDHK 1582, 2170, 2502, 2568.

80. SDHK 2175, 2271, 2415, 1583.

ensstämmelse med fattigdomsidealet än att äga egendom. Det var därför rätt för bröderna att använda sig av frukterna från en egendom.⁸¹

För att finansiera instiftandet eller stadfästandet av ett prebende måste donatorn däremot skänka avkastningen för tid och evighet, trots att hans släkt fortfarande ägde jorden. I dessa brev uttrycktes ingen återlösningsrätt för arvingarna, eftersom inkomsterna från egendomen skulle försörja den präst som skulle tjänstgöra vid altaret. Drogs en sådan donation tillbaka, förlorade förvaltaren av prebendet (prästen) sin inkomst och testatorns släkt sitt anseende. Förvaltaren ägde inte donationen – det gjorde donatorn och den som ärvde donatorn. Av den anledningen skänkte donatorns släkt samma jordegendomar generation efter generation. Det är det vi ser i stadfästelserna av prebendena under framför allt den andra undersökningsperioden.

När en själågåva även innehöll en önskan om vård av en svag, gammal eller sjuk kropp måste donationen täcka de materiella kostnaderna för vården. I dessa fall skänktes naturligtvis fast egendom, men skillnaden mot donationer för prebenden var att äganderätten till egendomen gick över på vårdgivaren, oftast ett kloster, i några fall ett hospital, när donatorn dött, inte enbart avkastningen. Äganderätten förde med sig att klostret kunde sälja, byta bort eller göra vad det ville med egendomen. En gång mottog johanniterkonventet i Eskilstuna fast egendom under den första perioden.⁸²

Skillnaden mellan den första och den andra perioden var att egendom bytte ägare i de allra flesta brev om själågåvor som utfärdades 1401–1410, oavsett för vilket ändamål gåvan skänktes. Endast i fråga om prebendodationer behöll arvingarna äganderätten, även om avkastningen för evigt skulle gå till prebendet. När en gård bytte ägare från världsligt till kyrkligt frälse följde brukaren av jorden med. Den landbo som hade brukningsrätten levererade sin avgift till ett kloster i stället för till en frälseman. Av just denna anledning var det näst intill omöjligt för en självägande bonde att skänka jord. Den skatt han betalade på jorden fick enligt den lag som trätt i kraft mellan perioderna inte gå till någon annan än kronan. Fiskevatten eller höskörd kunde skänkas, om bonden kunde undvara dem, men inte den beskattade jorden.

När en frälseman eller -kvinna skänkte en själågåva var proceduren

81. Wood (2002) s. 27–30.

82. SDHK 1304.

följande: först skrevs ett gåvobrev, och i slutet på detta meddelade utfärdaren att han eller hon tänkte *fastfara* egendomarna. Detta innebar att utfärdaren uppsökte tinget och meddelade vilka egendomar som skulle byta ägare. Vid detta tillfälle kunde arvingarna klandra övergången. Om ingen gjorde det utfärdade häradshövdingen, domaren, ett så kallat fastebrev, vilket motsvarade dagens lagfart. I en stor mängd själågävor under perioden upplyste utfärdaren om att han eller hon skulle ge eller hade givit häradshövdingen rätt att utfärda fastebrev.⁸³ Jag kommer här att exemplifiera med ett ärende som började med ett arvskifte. Vid ett arvskifte konstaterades att Sigge Brun och hans första hustru givit en själågäva bestående av två gårdar till Helga korsets prebende, en altarstiftelse i Strängnäs domkyrka.⁸⁴ Siggas andra hustru, Katarina Erengissledotter, stadfäste (godkände och gav på nytt) gåvan av den ena gården i ett brev från augusti 1405 och bad häradshövdingen att ge fasta på donationen, vilket han gjorde tre månader senare.⁸⁵ I det här fallet har vi alltså tre brev bevarade som säger något om en och samma donation, vilket är mycket ovanligt. För det mesta finns bara något av dem bevarat till i dag. När hela processen finns bevarad i brev blir det möjligt att få en uppfattning om hur lång tid det tog innan den fasta egendomen verkligen bytte ägare. I det nämnda fallet tog det alltså tre månader från gåvobrev till fastebrev.

Om alla själågävor under 1400-talets början bestod av fast egendom, måste även de konvent som finns med i undersökningen från period två ha fått fast egendom, trots att de levde efter fattigdomsidealet. I det följande redogör jag för gåvor av detta slag till manliga och kvinnliga tiggarkonvent. Fem själågävor gick till systrakonventet i Skänninge som var ett dominikankonvent. Det fick i kronologisk ordning enligt de fem gåvobreven ett fiske, en halv kvarn, ett torp, en gård med lite extra jord och slutligen ett gods.⁸⁶ Med gods menas att det borde ha varit flera gårdar och torp av olika storlek som gavs genom den gåvan. Endast i ett av de bevarade breven till systrakonventet i Skänninge begärde utfärdaren sytning, nämligen i det brev där gård och jord gavs, samtidigt som gården även bekostade en ingift.⁸⁷ I två brev önskade donatorn gravplats: den

83. SDHK 15701, 15796, 16042, 16236, 16773, 16944, 17047, 17446, 17484.

84. SDHK 16225.

85. SDHK 16532, 16590.

86. SDHK 15862, 16316, 16513, 16512, 17484.

87. Gåva vid inträde i kloster eller konvent.

ena donatorn skänkte ett torp och den andra skänkte ett gods för att bekosta begravningen. Brevet med beteckningen "gods" avslutades med att utfärdaren bad häradshövdingen fastfara gåvan, det yttersta beviset på att konventet ägde den fasta egendomen. Riddaren som gav fisket till klostret skrev att han skänkte det till "aewerdhlika aegho".⁸⁸ Här råder alltså ingen tvekan om att systrakonventet i Skänninge fick det i sin ägo. Även systrakonventet i Kalmar (dominikaner) fick jordagåvor. En kvinna skänkte det hon ägde i Olafsböle i Ljungby och en annan kvinna skänkte sin fäderneärvda egendom.⁸⁹ Den fäderneärvda egendomen bekostade den ingift som, enligt brevet, skänktes till systrakonventet i Kalmar för evigt.

Slutligen vill jag visa hur hospitalet i Eskilstuna, ett johanniterkonvent, erhöll fem jordegendomar under tidsperioden i utbyte mot själavård och inte fysisk omvårdnad. Till det manliga hospitalet skänktes egendomar av personer från socialt helt olika skikt i samhället. Bortsett från gåvor av drottning Margareta och Erik av Pommern⁹⁰ fick johanniterna en gåva från riddaren Jönis Magnusson, som i utbyte mot själavård, skänkte ett "goz" som hette Horn i Västergötland "til aewerdhelegha aegho swa ath klostersins formen magho thet radha, skipa, byta aller saelia".⁹¹ Här råder inte heller något tvivel om att konventet fick äganderätt till godset, och inte endast avkastningen från det, eftersom riddaren tänkte sig att klosterförmannen till exempel skulle kunna sälja egendomen. Ytterligare en bit ned på den sociala skalan återfinns Krok Larsson, som tillsammans med sin hustru i utbyte mot själavård för dem själva och hustruns föräldrar, skänkte den gård hustruns far en gång köpt.⁹² Makarna Ascerus Brasii och Elena Jonsdotter skänkte sina andelar i en by.⁹³ Slutligen återfinns själagåvor från personer som skänkte enbart jordbitar: Makarna Nisse och Ingegerd stadfäste den jord om två örtugland, som Ingegerds pappa köpt för två fat järn, för att kunna skänka till klostret för sin själs frälsning.⁹⁴ Jönis Birgersson skänkte ett öresland

88. SDHK 15862.

89. SDHK 17507, 15919.

90. Under min undersökningsperiod fick konventet en stor själagåva av drottning Margareta och Erik, men denna gåva och de brev och gåvor som hänger samman med drottningens donation kommer jag inte att kommentera.

91. SDHK 16284.

92. SDHK 17054.

93. SDHK 17152.

94. SDHK 16954.

jord till Eskilstuna för sin och sina föräldrars själar.⁹⁵ Jordegendomarna tillföll johanniterkonventet.

Alla gåvor under den andra perioden var själågåvor även om önskan om gravplats inte alltid uttalades i dem. Människorna gav olika stora egendomar, allt efter ekonomisk förmåga. Vi ser att det under denna period inte längre endast var högfrälset som skänkte gåvor. Gåvohandlingen genomsyrade alla skikt i samhället. Kanske vi här anar början till den horisontella själågåvan som Wood beskrivit för Englands del och som jag berörde i forskningsdelen.

Livet efter döden och själågåvorna – avslutning

Jag har studerat de gåvor som människor skänkte till religiösa institutioner för sin egen och sina anhörigas själs frälsning under perioderna 1282–1314 och 1401–1410 i det svenska diplomaterialet. Det framgår i materialet vad donatorerna önskade sig i utbyte. Under båda undersökningsperioderna önskade donatorerna gravplats, böner och mässor för själen. I en del brev framkom även en önskan om underhåll vid ålderdom eller sjukdom. Denna kombination av själavård och vård av kroppen var vanligast i breven från 1400-talets början. Under denna period övergick äganderätten till den donerade egendomen till institutionen, inte enbart i de fall då donatorn önskade kroppslig vård utan även i de flesta fall då donatorn önskade själavård. Cistercienserklostren var huvudmottagare under båda perioderna. Tiggarkonventen fick enligt sina egna regler inte ta emot fast egendom. I breven från den första undersökningsperioden står de som mottagare av omfattande penninggåvor.

Genom denna undersökning har jag visat att donationer till sockenkyrkor i utbyte mot själavård delvis syns i det svenska diplomaterialet, nämligen under den första undersökningsperioden, men inte under den andra. För Oslo stift har Emanuelsson visat att donationer till sockenkyrkor inte syns i det norska diplomaterialet ens under den första perioden. Donationerna syns i det svenska materialet eftersom de finansierades genom avkastning från fast egendom, och av den anledningen måste de, enligt lagen, skriftfästas. När vi kommer in på period två har dessa gåvor inte betalats via avkastningen, utan donatorerna har skänkt faktiska pengar. I och med att man skänkte lösöre i stället för fast

95. SDHK 16262.

egendom behövde man inte upprätta något donationsbrev. Därför finns inte dessa donationer med i diplomerna. Denna förändring kan bero på att penninganvändningen och penningtillgången ökat under de 100 år som förflutit mellan undersökningsperioderna. För att finna donationer till sockenkyrkor under 1400-talet krävs, som Brunius (2003) visat, att vi använder kyrkornas missalen. I dessa skrev sockenprästen in vilken dag på året han skulle fira årsmässor och andra mässor utöver dessa, som människor donerat medel för oavsett om de givits i lösöre eller i fast egendom

På frågan om varför de manliga tiggarkonventen inte syns i materialet från 1400-talets början, är svaret detsamma som för sockenkyrkorna. De tog inte längre emot pengar som finansierats genom avkastning från fast egendom. Trots det är jag övertygad om att de fortfarande under period två erhöll donationer i form av penninggåvor, som enligt gällande lag inte behövde dokumenteras i skrift eftersom det var lösöre. Dessa penninggåvor bör varje institution däremot själv ha haft kontroll över genom att skriva in dem i sina egna böcker. Vi har exempel på att så har skett genom franciskanbröderna, som antecknade alla typer av penninggåvor för böner, mässor och gravplats, som de erhållit från människor från socialt olika skikt i samhället.⁹⁶ Systrarna i systrakonventen hade däremot inte samma möjligheter att tillhandahålla tjänster som bröderna eller vistas ute i samhället. Därför var de i större behov av att ta emot fast egendom, och jag har visat att de erhöll donationer framför allt under den senare perioden. Det enda manliga konvent som under den andra perioden tog emot fast egendom i utbyte mot själavård var varken ett dominikan- eller franciskankonvent utan johanniterna i Eskilstuna. Självklart erhöll de donationsbrev på egendomarna eftersom de var fasta och egendomarna tillkom dem med full äganderätt.

Avsaknaden i diplommaterialet av själagåvor till brödrakonvent eller sockenkyrkor under den andra perioden ska emellertid inte tolkas som att donationerna till dessa institutioner minskat i antal: de har enbart försvunnit ur *diplommaterialet* och måste för den senare perioden letas upp i annat material. Som Brunius (2008) övertygande visat, ökade snarare än minskade förrättandet av mässor i Sverige under 1400-talet, och det betydde att till exempel prästvigda dominikaner fick många

96. Eva Odelman & Evert Melefors (red.), *Visbyfranciskanernas bok: handskriften B 99 i Kungliga biblioteket* (Visby 2008).

själavårdande uppgifter som donatorn gärna betalade för. Det fanns ett ömsesidigt beroende mellan donatorer och mottagare. Trots att penninganvändningen hade ökat avsevärt bland de bättre bemedlade, betalade andra fortfarande med sin egen arbetskraft eller med annat lösöre än pengar för att få till stånd en själagåva, vilket vi kan utläsa i till exempel missalefragment från sockenkyrkor eller i franciskanernas böcker. De kyrkliga ritualerna i samband med döden var alltså minst lika viktiga för människorna på 1400-talet som för människorna hundra år tidigare.

Pastoral and bodily care in religious houses and churches

This article compares endowments given to religious houses and churches in the periods 1282 to 1314 and 1401 to 1410. In the first period the pattern was for a testator to donate a large sum to one main recipient for his burial place and several smaller sums in money to diverse recipients for chantry prayers. Many of the latter recipients were monasteries and convents, especially of the mendicant orders. These recipients ceased in the second period when instead a sole recipient stood for all pastoral care. During both periods women and men gave more property and more frequently to monasteries belonging to the Cistercian order than to the mendicant orders.

The yield from designated farmsteads financed the gifts during the first period, especially when the gift finally was given in coins. In the first period the receiver only acquired perpetual right to the yield when a chantry (prebenda) in a cathedral or in a monastery was established. In contrast, in the later period the receiver almost always got such a right. In the former period this only happened when a donator who had received bodily care had died. In the 15th century the right of possession was transferred foremost to monasteries, not only when the donator sought bodily care but also when seeking such pastoral care as chantry prayers, masses, month-minds, year-minds and intercessionary prayers. When yield paid for the care it seems that it was easier for the donators to turn to the mendicant orders than it was in the 15th century. None from any of the Franciscan orders then received possession of landed property, as expected. But some female Dominicans and the John Baptist brethren from the town of Eskilstuna received landed property during this later period too.

Keywords: bequests, endowments, mendicant order, pastoral care, money, landed property